

Szerkesztette
KÁNTOR LAJOS

PÁRBESZÉD NEMZETRŐL, NEMZETKÖZISÉGRŐL

SKT

KORUNK
KOMP-PRESS KIADÓ
Kolozsvár, 2013

Sándor Klára

Európai magyarság

Max Weber jóslata nem bizonyosodott be: az etnicitást és a nemzetet, e szerinte primordiális jelenségeket nem olvasztotta el az industrializáció és az individualizmus. Sokan sajnálják ezt, gyakran találkozunk azzal a gondolattal – és többnyire politikai óhajjal –, hogy a nemzetek kora lejárt, legyünk fölvilágosultabbak és nyitottabbak, hagyjuk végre magunk mögött az önbezáró nemzetesdizést, elég bajt okozott már eddig is. Ez utóbbi (bajok okozása) igaz ugyan, Európa két 20. századi véres pusztulása után ki gondolta volna, hogy a század végére is jut még „nemzeti érdekű” háború, etnikai tisztogatás és tömegmészárlás Európa közepén. Igaz, a nemzetesdizésen kívül más is tud nagy pusztítást okozni, bármi, ami alkalmas arra, hogy sokan legyenek hajlandók sok mindent föláldozni érte, akár könnyen összeegyeztethetőnek látjuk a háborúskodást a „dolog” természetével (pénz), akár messzemenően ellentetesnek (vallás). Szóval talán nem föltétlenül a nemzeteszme, hanem annak abszolutizálása okolható a bajokért.

Az mindenesetre egyértelmű, hogy a kulturális csere fölgyorsulása és kiterjedése, a sok szempontból egységesülő világ szintén nem számolta föl a „nemzeti érzést”, így aztán az is valószínű, hogy Weber előrejelzése a közeljövőben sem válik majd valóra. Lehetséges ugyan, hogy a klasszikus európai nemzeti gondolkodási modell egyszer majd valóban el fog tűnni, de egyelőre nem úgy néz ki, hogy holnap reggel erre ébredünk. Mondhatnánk, hogy a magyar, hagyományából, kultúrájából, történelméből következően, afféle konok nemzeti fajta, és a magyar kultúrában fölnevelkedett emberek többsége azért nem tud mit kezdeni az europizálódás kívánalmával, mert igen sokan vannak, akik számára a „nemzet” és a „magyarnak lenni” fontos fogalmak – és nem azokról beszélünk, akik visszaélnék a fogalmakhoz kapcsolódó érzésekkel, hanem akik úgy vélik, identitásuk szerves része, hogy magyarnak születtek, és mindezt a hagyományban szentesített módon élik meg, juttatják kifejezésre. Természetes persze, hogy sokan vannak, hiszen a hivatalos, iskolában tanult, média által közvetített, nemzeti ünnepeken megerősített magyar kultúrában a nemzet- és magyarságtudat alapvető fontosságú, gyakran előforduló vonatkoztatási pont: ezekre épül a tör-

ténelem és az irodalom tanítása, a magyarok nagy része számára ekörül forog az olimpia, az Eurovíziós dalverseny, sőt adott esetben még az angol tehetségkutató show is.

Mondhatnánk tehát, hogy a 21. században az erős nemzeti identitás valamiféle hungaricumná nemesített kelet-európaiság megnyilvánulása, de nagyot tévednénk. A nemzeti szerveződés igénye újabb és újabb kultúrákban és területeken – például a harmadik világban – jelenik meg, sőt a mágikus Lajta-vonaltól nyugatra szintén meglepő fordulatokat produkál, elég azt az általános megütközést eszünkbe idéznünk, amellyel néhány éve rá kellett döbbernünk, hogy a belgák a közhiedelemmel ellentétben egyáltalán nem a vice szerinti semmilyen *belgák*, hanem egyre inkább vallonok és flamandok.

Az Egyesült Európát sokan álmodják nemzetek fölöttinek – és sokan nem. A „nemzetibb” Európa koncepciója nemrégiben a brit kormányfőtől kapott jelentős megerősítést, és minthogy mások igen morcosan reagáltak rá, nincs nagy kockázat abban a jóslatban, hogy jó ideig eltart még a huzakodás az egységesség mértékéről és módjairól.

Ezen a ponton viszont már végképp nem úszhatjuk meg, hogy tisztázzuk, egyáltalán miről beszélünk, mert különben a magyar olvasónak könnyen apokaliptikus fenyegetéssé válhat az a vita, amely Európa egységesüléséről folyik. Ennek a mi *nemzetfoglalmunk* az oka, amely messze nem egyedülálló ugyan, hiszen más nyelvekben – és nemcsak a németben, de akár az angolban is – szintén használják a *nemzet* megjelölést a kulturális alapon szerveződő, igen szoros etnikai szövetségekre. Más nyelvekben, például a modern nemzetfogalmat útjára indító franciákéban viszont az államiságra vonatkozik, az etnikai szerveződésnek azt a fokát jelöli, amelyben egy etnikum kulturális határai egyben saját, önálló államának határait is jelentik. Megegyezik ez az értelmezés a *nemzet* talán legismertebb, Ernest Gellnertől származó definíciójával. Másképpen hangzik, ha az európai szövetséges államok úgy akarják szorosabbá fűzni kapcsolataikat, ha tagállamaiktól az állami szuverenitás intézményeinek föladását kéri – legyen valóban közös a piac, a pénz, a határok, valóban szabad a munkaerőpiac és a költözés, az egészségügyi ellátás, a biztosítási rendszer, a külpolitika és a hadsereg, legyen sokkal nagyobb hatalma az Unió parlamentjének, és az ott születő dönté-

seket ne lehessen sóhivatalos ajánlásként csak látszólag teljesíteni a tagállamokban –, mintha az Unió a társult államokban élő etnikumokat kultúrájuk, nyelvük, hétköznapi szokásaik, történelmük, ünnepeik föladására ösztökelné, mint azt sokan képzelik. Aki evett már Brüsszelben vagy Strasbourgban az Unió vagy az Európa Tanács épületeiben fölszolgált, kíváncsan tált euro-food-ból, az tudja, hogy nehéz volna szeretni egy olyan Egyesült Európát, amelynek kultúrája is valamiféle egybemosó kiegyezésből születik: gusztos, mindenkinek megfelel, még csak rossznak sem mondható, csak éppen tökéletesen jellegtelen. A felét sem ettük meg, és máris halálosan unalmas. Inkább többféle karakteres ételből választana az ember – bízzák rá, melyiket kéri, minél nagyobb a választék, annál jobb nekünk.

Az európai kulturális sokféleség egységes szürkébe mosása azonban szerencsére nem fenyeget bennünket. Nincs épeszű politikus, aki ezt szeretné, az uniós irányelvek ennek ellenkezőjéről szólnak. De még ha a sűrű érintkezések nyomán megindulna is egyfajta kulturális kiegyenlítődés és egységesülés, az etnikai tudat akkor sem tűnne el, ellenkezőleg, megjósolhatóan erősödne – a szociálintropológusok vizsgálatai szerint minél közelebb kerül egymáshoz két, önmagát különböző etnikumúnak definiáló csoport kultúrája, annál inkább erősödik az etnikai tudat. Így van ez az etnikai tudatból kisarjadó nemzettudattal is.

A nemzet fogalmának modern értelmezése akkor jött létre, amikor az iparosodás és a polgárosodás, a mobilizáció gyors növekedése megszaggatta az elsődlegesnek, korábban sokszor kizárólagosnak mondható társas kapcsolathálókat, és minthogy az ember igen kényelmetlenül érzi magát erősen szövött háló nélkül, a tágabb családot, a szűkebb közösségeket helyettesíteni kellett valahogyan, méghozzá úgy, hogy a földbirtoknál jóval nagyobb területet magában foglaló társadalmat is összetartsák vele. Nem véletlen, hogy a nemzetről úgy beszélünk, mintha valódi közösség, valódi rokonság volna – véreink, testvéreink, földijeink, mondjuk vadidegenekre, ad absurdum meghalni is képesek vagyunk egy tulajdonképpen elvont fogalomért –, s nem pusztán, mint Benedict Anderson nevezi, elképzelt közösség, fiktív kapcsolatokkal, amelyek valóságosságát, paradox módon, éppen a virtualitás elfogadása teremti meg. A metaforikusan kiterjesztett rokonság képzelete olyan erő, amely a

nemzeti érzést, szintén Anderson megállapítása ez, nem a politikai kategóriákkal és ideológiákkal rokonítja, hanem a vallásokkal. A fiktív rokonság mint összetartó erő nem újkori találmány: ez volt az alapja a Szűcs Jenő által gentilizmusnak nevezett etnikai tudatnak, az államszervezés alapjául a vérségi elvet hirdető nomádok is évezredekig a fiktív rokonságot, azaz a vállalt identitást tartották fontosnak, nem a tényleges származást.

A rokonságmetafora hatékony eszköz, de önmagában kevés volna ahhoz, hogy egymást nem ismerő emberekben erős összetartozásérzést alakítson ki. A nemzetideológia győzelmének föltétele volt a közös kultúra megteremtése – ehhez kellett a fölgyorsult híráramlás, a könyvkiadás robbanása, és kellett mindenekelőtt az egyetemes közoktatás, amely a teljes politikai közösséggel ismertette meg az etnikai összetartozás alapelemeit: a közös származás mítoszát és a múlt azonos értelmezését.

A „közös kultúra” természetesen ennek ellenére erősen túlzó – sokszor manipulatív – leegyszerűsítés, hiszen nyilvánvalóan nem létezik homogén nemzeti kultúra. Minden nagyobb létszámú közösség kultúrája heterogén: homogén kultúrájuk vagy legalábbis majdnem homogén kultúrájuk talán csak a legkorábbi, zárt, kevés emberből álló csoportoknak volt – amikor a közösség tagjává eleve csak akkor válhatott valaki, ha rendelkezett az ehhez szükséges tudással, pontosan ismerte és elfogadta a közösség értékrendjét, rítusait, szokásait. Ma is így van ez a szigorúan önszabályozó kisközösségekben, legyenek ezek a még többé-kevésbé elszigetelt apró falvak vagy akár nagyvárosi tinédzserbandák. Minél zártabb egy közösség, tagjainak annál nagyobb megrázkódtatást jelent, amikor szembesülnek azzal, hogy más közösségek talán nagyon eltérő értékeket, viselkedést, magatartást tekintenek „adottnak”, megkérdőjelezhetetlenül „természetesnek” – az „idegennel” való találkozás fölkavaró, de talán még nagyobb megrázkódtatást okoz, hogy a másik megismerése saját kultúrájukat relativizálja és teszi reflektálttá, amikor szembesülnek azzal, hogy saját szokásaikat sem a természet adta, hanem ők maguk alakítják ki, formálják folytonosan. Mert hiszen a kulturális szabálykönyvek láthatatlanok, előírásaik úgy szervezik hétköznapijainkat, hogy többségükről nem is tudunk. Amikor észrevehetővé válnak, tudatosulnak, az sokszor konfliktust jelez, vagy egy másik kultúrával, közösséggel szembesülve, vagy mert a

csoporton belül formálódik másik értékrend. A mai társadalmakban mindennapos a különbségek meg tapasztalása, hiszen összetett, sok kisebb-nagyobb közösségből álló kultúraegyesületekben élünk, amelyben az alkotó kultúrák állhatnak egymáshoz közelebb vagy egymástól távolabb, jócskán vannak közöttük átfedések, más esetben meg, nem is ritkán, élesen szemben állnak egymással.

Nem létezik tehát homogén kultúra, ahogy nem létezik homogén nyelv sem. De ahogy fölismerjük a magyar nyelvet, bármelyik változatát halljuk is, fölismerjük a magyar kulturális sajátosságokat: a nyelv mellett a közösnek tételezett jelképeket, viselkedési szabályokat, gondolkodási sémákat, asszociációkat, a fontosnak tartott – például a saját történelemre, irodalomra vonatkozó – ismereteket. A kulcs ugyanaz, mint a nyelvben, amikor az egyébként nem teljesen ugyanazt a magyar nyelvet beszélők mégis azonos nyelvváltozathoz sorolják saját idiolektusukat: mert bizonyos, számukra fontos jegy egyként jellemzi beszédüket, más, akár tisztán érzékelhető különbségek viszont nem érdeklik őket. A kulturális azonosság érzésében szintén nem a valóságos homogenitás a lényeg, hanem hogy bizonyos elemeket, amelyeket a magyar kultúra releváns jegyeiként azonosítunk, közösnek tekintsünk. Tudjuk jól, közoktatás ide vagy oda, ezeket sem ismeri mindenki, de a kanonizált – mondjuk iskolában tanított – kulturális tartalom, amelynek ismeretét az azonos nemzethez tartozók kölcsönösen feltételezhetik, nagy részben közös. Erre támaszkodhat a képzelet, amikor a nemzeti közösség érzését nem a tényleges ismeretség alakítja ki, és ebből származtatható az összetartozás tudata.

Nagy megrázkódtatások, átalakulások, válságok idején – legyenek azok politikai, gazdasági vagy kulturális természetűek – erősödik a családi összetartozás érzése és a családi összetartás, természetes hát, hogy válságok idején a családi érzés egyfajta pótszerűen s egyben metaforikus kiterjesztésül szolgáló nemzeti érzés is erősödik. Amikor pedig magát a családi vagy fiktív családi biztonságot nyújtó hálót érezzük veszélyeztetve, akkor értelemszerűen megsokszorozódik e háló védelme: ezért erősíti a globalizáció a helyi kultúrákat, és ezért lehet válasz az európai egységesülésre és a nagyon befogadó bevándorláspolitikára a nacionalizmus szélsőségeinek új burjánzása olyan országokban is, mint az északiak, amelyekben a stabil demokratikus intézményrendszer, az elkötelezett demokra-

tizmus, a mélyen beágyazódott és természetesként megélt tolerancia és a jómód nemrégiben még szinte elképzelhetetlenné tette, hogy ilyen fordulatra számítsunk.

Ez a kínos meglepetés egyben arra is figyelmeztet, hogy módosítanunk kell a korábbi, igen rokonszenves, de láthatóan nem jól működő elvet, amely szerint az identitás teljes mértékben választás és főlvállalás kérdése. Ez a rendkívül humánus és toleráns kitétel kétségtelenül érvényes – vagyis magyar/svéd/román/kanadai az, aki annak vallja magát –, de kevés. A közösséghez tartozásnak van egy legalább ilyen fontos föltétele: azok az emberek tartoznak azonos nemzethez, akik egymást azonos nemzethez tartozónak fogadják el. Egy közösség minden esetben fenntartja magának a jogot, hogy eldöntse, kit fogad a tagjai közé, még akkor is, ha ez a nagy közösség virtuális: a főlvállalt identitás elfogadása vagy elutasítása ilyenkor értelemszerűen nem a virtuális közösség egészétől, hanem nagyon is konkrét tagjaitól érkezik. További kérdés persze, milyen alapon és kinek lehet joga a teljes közösség – a nemzet – nevében kirekeszteni vagy befogadni másokat, és milyen alapon.

Objektív mércénk nincs, ha ilyesmit keresünk, kilátástalan labirintusokba keveredhetünk. A genetika értelemszerűen szóba sem jön. A származás és a felmenők számbavétele sem segít, hiszen mikortól kell figyelni a származást? Ha a magyarokat nézzük: elég a magyarsághoz, ha valakinek legalább egy nagyszülője magyar anyanyelvű volt? Vagy mindnek annak kellene lennie? További zűrzavarokat okoz, ha történelmi távlatokba vetítjük vissza ugyanezt a kérdést: a honfoglalók közül mindenkit magyarnak tekintünk? Magyarok voltak-e a frissen csatlakozott kabarok, magyarok voltak-e a szláv szolgák, akik utódai nyilván itt vannak közöttünk? Magyarnak tekintjük-e az Árpád-házi királyok feleségeit, és ha esetleg nem, annak minősítjük-e királyainkká vált fiaikat? Magyar király volt-e Károly Róbert és Nagy Lajos? Mit kezdünk azokkal az írókkal, tudósokkal, katonákkal, nemesekkel, akiket a hungarustudat egységbe fogott, és a magyar történelem és kultúra meghatározó alakjai, de pontosan tudjuk róluk, hogy mai értelmezés szerint sokan nem tekintenek őket magyarnak – mit kezdünk a horvát Zrínyivel, a német Heltai Gáspárral, a román Kájoni Jánossal, a szlovák Bél Mátyással, a dalmát Dugonics Andrással? Különösen mit kezdünk azokkal, akik már a nemzetállami eszme kidolgozása után formál-

ták a magyar kultúrát és történelmet: közhelyes, jól ismert példa a Petőfivé vált Petrovics, az aradi vértanúk, a magyarul alig beszélő Liszt Ferenc, a Wambergerből Vámbéryvé lett szegény zsidó fiatalember, aki sántán, élete kockáztatásával járta be Ázsia legveszedelmesebb vidékeit, hogy többet tudjon meg népe, a magyarok eredetéről, a cigány családból származó magyarnóta-szerző Dankó Pista. Ott vannak aztán a nyilvánvalóan nem magyar nevű államelnökök, a rendszerváltás után nem egy volt. Mit kezdünk a Magyarországon élő nemzetiségekkel? Magyarok tekintjük-e a honosított magyar válogatott sportolókat, akik esetleg törlik a magyart, de tiszteletükre a magyar himnusz szól? Magyarok-e azok, akiknek egyik szülője magyar, a másik szerb, román, horvát, szlovén, ukrán, szlovák, szász vagy ruszin, és ráadásul nem is Magyarországon élnek, hanem szülőföldjükön, amely ma egy másik ország?

Az ambivalenciák ellenére a nemzeti gondolkodás mégis működőképes, sőt, noha természetesen nem az egyetlen lehetséges, eleve adott szerveződési forma, mégis annak tűnik. Erejét és ellenállóságát részben az adja, hogy jó kétszáz éve ebben élünk, ez vesz körül a hivatalos közélettől a családi életig. Így van ez más országokban is, de vegyünk magyar példákat. A hivatalos életet nem kell magyarázni: a szimbólumok szerepe, a tananyag, az óvodában rajzoltatott zászlócskák, aztán a teljes államszervező modell, az intézmények neve és megszervezése és így tovább. Ami a családi szintet illeti: nem arról van szó, hogy nemzeti zászlóval lobogózzuk föl a konyhát, ez kevésbé jellemző, viszont sokan mennek el március 15-én csak úgy valamelyik ünnepségre, kokárdát tűznek a gyerek kabátjára, családi tévézéskor a szülőktől megtanult automatizmus, hogy a magyar versenyzőnek vagy csapatnak szurkolnak, és a szilveszter éjjeli himnuszt is sokan hallgatják állva, akkor is, ha szűk családi körben, esetleg melegítőben szenvedték végig az egész estés tévébohózkodást – és ez a Himnusznak is szól, akkor is, ha belekeveredik egymás és az új év megtisztelése. A „nemzeti eszme” tehát nem attól erős, hogy politikusok és iskolaigazgatók öblögetnek róla patetikusként szánt giccsparádékon, hanem hogy a hétköznapijainkat szövi át.

Részben tehát intézményes közvetítéssel ismerjük meg a nemzethez tartozás érzését keltő kultúraelemeket: mi a kötelező olvasmány, és hogyan értelmezik, mi mindent válogatnak be a harmadikos olvasókönyvbe a magyarok történetéből, milyen verseket taní-

tanak az óvodában, milyen ünnepekre készíttetnek rajzot a gyerekekkel, várják-e a Mikulást, van-e csokitojáskeresés húsvétkor, milyen műsort állítanak össze nemzeti és nem nemzeti ünnepeken a tévécsatornák, mikor kerülnek ki a zászlók a házakra, melyik ünnepen van tűzijáték és katonai parádé, ha van – és így tovább. Legalább ilyen fontos az informális kisközösségek hagyományainak alakítása: mesélnék-e a szüleink, ha igen, ki, mit és mennyit, megülik-e az ünnepeket, melyiket hogyan, mi számít „normális” életvitelnek, napi beosztásnak, családi szerepnek, öltözködésnek, illendőnek és suttyóságnak, mi a hétköznapi és az ünnepi étel, mi a megszokott, mi a különleges – és ezer hasonló dolog.

A közös kultúra ezekben az apró, szinte észrevehetetlen – és hagyományosan biztosan nem a tekintélyesnek és véresen komolynak gondolt nemzettudat részének tekintett – szokásokban alakítja ki, mit tekintünk magunkra jellemzőnek, mi teremti meg azt az otthonosságot, amitől összetartozónak érezzük magunkat. Nyilvánvaló, hogy a sokféle összetevőből nem alakítható ki egyetlen normatív „magyarságkomplexum”, az egyes szokáscsoportok kisebb-nagyobb mértékben eltérnek egymástól. Vannak, akikkel több közös jegyben egyezik meg, amit „természetesnek” tartunk, vannak, akikkel kevesebben. Az intézményes és családi hagyományátörökítéssel hozánk jutó impulzusokból tulajdonképpen kétféle, egymással nem föltétlenül teljesen azonos magyarságidentitás alakul ki. Az egyikről valószínűleg nem nagyon tudunk, legalábbis többnyire nem ezt nevezzük saját magyarságértelmezésünknek: ezt attitűdjeinkben, a magunk számára is észrevétlen választásainkban éljük meg. A másik a tudatosult, magunk által konstruált „magyarság”-értelmezés.

A nemzetben való gondolkodás erejét nemcsak mély kulturális beágyazottsága adja, hanem az is, hogy nem a semmiből jön. A nemzeti ideológia mint politikai irány a jelenlegi formájában valóban csak jó kétszáz éves, de az a fajta csoportkötődés, amely egy nagyobb virtuális csoportot jelöl ki identitáskeretnek, sokkal régebben létezik, különféle formákban: például a népvándorlás népeinek gentilis tudatában, a királyhoz, hűbérúrhoz, szülőföldhöz, valláshoz kötődésben. Mindezek egy még korábbi kötődésre, az etnikai identitásra épülnek – ehhez hozzátartozik a közös név, a közös ősök mítosza, a közös történelmi emlékezet, amely nem föltétlenül azonos a történészek által föltárt történelemmel, a közös

kanonizált kultúra és természetesen az összetartozás érzése. Valamiféle közösségi identitás minden emberi csoportban nagyon gyorsan kialakul.

Mindez arra vezethető vissza, hogy a gyakran hallott közhely, miszerint „az ember társas lény”, valódi tartalommal is rendelkezik. Azt jelenti, hogy az embernek nem a hóbortját, nem a kényelmét és nem is a szórakoztatását szolgálja, hogy társakkal él közösségben, hanem egyszerűen képtelen másként létezni, mert a társas mivolt az evolúció során kialakult biológiai tulajdonsága. Biológiailag nem tud másképpen élni, csak csoportban – nemcsak a nyelvelsajátítás, de alapvető kognitív funkcióinak kiteljesedése sem képzelhető el az őt szocializáló társas közeg, közösség nélkül. Csak csoportban alkalmas a túlélésre.

A csoportlét számos olyan tulajdonság meglétét föltételezi, amely ugyan szép és nemes, mégsem eredendő jószágunk, hanem eredendő biológiai meghatározottságunk miatt rendelkezünk velük. Ilyen többek között a kiemelkedően szabálykövető viselkedés, az altruizmus, a csoporton belüli agresszió minimalizálása, az összhang, együtt cselekvés kedvelése. Ezek alapozták meg és erősítették egyre tovább csoportfüggőségünket, s hozták létre feszítő erőként a kultúrát, a rítusokat, a törvényeket, és az sem véletlen, hogy a vallások ezekre az elvekre épülnek. A csoport tehát szó szerint lételemünk. Akár eltűnik a nemzet koncepciója valaha, akár nem, az összetartozás, a biztonságot, otthonosságot jelentő közösségek nem fognak, nem tudnak eltűnni. Ha viszont ezek megmaradnak, akkor mindig velünk marad az a késztetés is, hogy tartozzunk valahová, és a csoportokhoz tartozásainkat ki is fejezzük.

Tetszik vagy sem, ez viszont zsigerből együtt jár azzal, hogy más csoportoktól megkülönböztetjük magunkat. Jobb ezzel szembenézni, mert nem tud másképp lenni, kezelni viszont akkor tudjuk az ebből fakadó bajokat, ha tudunk eredetükről. Nem reménytelen orvoslást találni: sok más szempontból sem adjuk át a zsigereinknek az irányítást, a csoportidentitást illetően sem kötelező. Meg lehet tanulni, hogy nem vesszük el a gyengébbtől az ételt, nem emeljük el a boltból, ami megtetszik, nem verjük meg azt, aki nagyon fölidegesít, nem tépjük szét más csoportok egyedül kószáló tinédzsereit, a miheztartás végett – nem mindenki tartja be ezeket a szabályokat, de az emberi közösségek többnyire tiltják az ilyesmit.

Minden csoport számára meghatározóan fontos saját története, enélkül nincs emberi közösség. Évforduló híján ezért ünnepelnek „hőfordulót” – de akár hétfordulót – a hevíltén szerelmes ifjak, ezért mondjuk el családi ünnepek alkalmával ezerszer is ugyanazokat a történeteket, ezért egyesít két családot, ha egymásnak mesélik frissen házasult gyerekeik kölyökkori kalandjait, ezért őrizzük a családi szlengben negyven év múltán is a gyerekek egykori szóbotlásait. A közös történetek és a közös történelem hihetetlenül erős összetartó erő, s kiemelt szerepet kap benne a közös származás, az azonos családhoz tartozás tudata. Jobban értjük már, miért olyan hatásos a fiktív rokonság eszméje: nem pusztán mert elbódít az ügyesen megválasztott metafora, hanem mert az egykori kicsi közösségek valóban vérvékösszések, családok voltak.

Mivel kis, néhány száz fős csoportokhoz kialakult, pár százezer éves tulajdonságaink a 21. században is belénk vannak kódolva, mostani csoportjainkat is megpróbáljuk ennek megfelelően berendezni. A családban, klubban, hobbikörben, kicsi falusi közösségben ez viszonylag zökkenőmentesen sikerülhet – több milliós, de akár csak több tízezer főből álló „csoportokban”, városokban, társadalmakban viszont folyamatos és súlyos konfliktusokat okoz. Semmiképpen sem bölcs döntés leküzdhetetlen és ezért folyton újraeledő tulajdonságok ellen hadakoznunk, sokkal okosabb, ha ezekre alapozva próbálunk olyan megoldásokat keresni, amelyek segítségével elkerülhetők az ütközések. Elodázhatatlanul fontos ez a 21. században, amikor a lebomló fizikai határokat nem mindig követi a kulturális falak ledőlése.

A legotthonosabban abban a közösségben érezzük magunkat, amelyik a szó szoros értelmében a legotthonosabb: otthon. A közösség, amelyben szocializálódtunk, amellyel a kulturális azonosságunk és azonosulásunk a legnagyobb. De nem ugorhatunk innen azonnal nagyon távolra, a család és Európa között nincs közvetlen híd. Kapcsolathálóinkat nem nagy lyukakkal, hanem lassan ritkulóan szeretjük magunk köré szőni. Az tehát – legalábbis belátható időn belül – reménytelen vállalkozás volna, ha a mindannyiunk jövőjét biztosító gazdasági versenyképesség és politikai befolyás megőrzése kedvéért az európai politika az intézményrendszer homogenizálásán túl akarna lépni valamiféle kulturális egységesítés felé: szándékaival ellentétes hatást váltana ki. Az európai identitás nem

helyettesítheti, csak kiegészítheti a nemzeti-etnikai identitásokat. Az ilyesfajta rétegződés nemhogy nem ritka, hanem egyenesen az identitáskomplexumok kiépülésének normális módja.

Az identitás ugyanis komplex, és bár sok eleme és többnyire alapstruktúrája is korán rögzül, mégis dinamikus. Komplex abban az értelemben, hogy rendkívül sok, egymással nem azonos súlyú összetevőből áll: az önazonossághoz hozzátartozhat bármilyen kötődés, amelynek révén csoportokkal azonosulunk: a szűkebb család és a tágabb rokonság, kisebb-nagyobb közösségek, egy település vagy akár településrész („alvég” és „felvég”, városrész, grund), a nem, az iskola, iskolai osztály, azon belül egy-egy klikk, egyetemi szak vagy évfolyam, sportcsapat, zenekar rajongótábora, szakkör, érdeklődési kör alapján szerveződő klub, vállalat, foglalkozás, beosztás a munkahelyen, Facebook-csoport, életkori csoport – és még rengeteg mindent lehetne felsorolni. Dinamikus az identitás abban az értelemben, hogy újabb és újabb elemek kerülhetnek bele, mások eltűnhetnek, a meglévők korábban abszolútnak megélt fontossága, ereje, természete változhat. De dinamikus abban az értelemben is, hogy mindig az aktuális helyzet dönti el, mikor melyik elem milyen súlyú, egyáltalán melyik kap szerepet. Az identitásrészek többsége akkor aktiválódik legkönnyebben, ha saját „kategóriájában” lévő csoportokhoz kötődő identitásokkal kerül szembe: az egyik csapat szurkolói a másik csapat szurkolóival, az egyik középiskola tanulóival a rivális iskola tanulóival, az egyik téri banda a másikkal – az egyik nemzet tagjai a másik nemzethez tartozókkal. Nincs relevanciája annak, hogy magyar vagyok, ha mindenki más is magyar körülöttem, de fontossá válik külföldön, vagy különösen ha egy másik etnikummal szorosan együtt élve vagyok magyar. Az etnikum a szociálintropológia alaptétele szerint viszonyfogalom: csak akkor értelmezhető, ha van belőle legalább még egy másik. És ilyen a nemzetfogalom is.

Ennek értelmében az európai identitás értelemszerűen normális esetben nem a magyar vagy a német vagy a francia identitással áll „szemben”, nem ahhoz viszonyul, hanem mondjuk az észak-amerikaisághoz, ázsiaisághoz (és ezek persze szintén rétegzettek). Az európai identitás kialakulásának lehetőségeit mérlegelve a kérdés nem is ez, hanem hogy a két elem, amelyik valamiféle közös összetartozástudat kialakításában kulcsfontosságú, megvan-e: a közös

politikai-gazdasági érdek, illetve a közös szimbolikus berendezkedés, azaz a kulturális azonosság érzete. Az előbbi megvan, hiszen maga az Unió ebből a felismerésből született, s ezért bővül. Az utóbbi, nagyon úgy tűnik, legalábbis Európa lakóinak jelentős része számára, szintén megvan.

Most bocsánatot kell kérnem az olvasótól, hogy néhány szakaszra hangot váltok: úgy érzem, az analitikus magyarázatnál pontosabban tudom elmondani az Európa-élmény megélésének lehetőségét némiképpen szentimentális, és teljes mértékben szubjektív emléképek segítségével. S ha már váltok, kihasználom: lesz az itt következő személyes beszámolónak a magyar identitásra vonatkozó relevanciája is.

Úgy alakult a szerencsém, hogy sok helyre eljuthattam – leginkább Európán belül, bár egy keveset jártam a tengerentúlon is, de délre és keletre, legyen közel vagy távol, soha nem vágytam. Messze van.

Azok közül az európai városok közül, amelyekbe eljuthattam, akár kicsik, akár nagyok, jól ismertek vagy eldugottak, egyetlenegy van, amelyikhez valahogy nincs közöm. Tudom, sokak lelkébe gázolok vele, de akkor is mondom: Bécs. Nincs rá magyarázatom, valószínűleg okom sincs rá, nyilván előítéletek, sok rosszul megélt tapasztalat, ki tudja, talán hogy túlontúl közel van, minden szempontból, nekem provinciális és unalmas, bágyadtabb és kispolgáribb Pestnél, tényleg nem tudom, miért az ellenérzések, és tudom, hogy igazságtalan vagyok, mégis. Rákóczi hadnagya és Rákóczi zászlai, a Tenkes kapitánya, iskolai március 15-ék, valami fixálódott Pro Patria et Libertate. Bécsben csak bolyongok, egykedvűen, szürkén, oda nem valón.

Máshol teljes föloldódásban, láthatatlanul olvadok be, akár ismertem már valahonnan a várost, akár csak ott derült ki, hogy a teljes ismeretlenség ellenére ismerem. Párizsban az első órában ott-hon voltam, magyarázni fölösleges, London olyan volt, mintha filmbe léptem volna bele, a sorházak meg a külvárosban, épp amilyenek gyerekkoromban a Cseresznyefa utcát képzeltem, Riquewihrt egyenesen Holle anyó építtette, az éjféli nap alatt sápadózó vizes, mocsaras tájban ott ugrált Puszinyuszi egy svéd szentivánéjes, félig animációs filmből, máshol a történelemkönyv nyílt ki, a megdöbbenően kicsike Agora, a nem meglepően hatalmas Forum, robusz-

tus hófehér Kolumbusz-emlékmű és égig érő talapzatú Kolumbusz-szobor, az elsüllyedt Vasa a harmincéves háborúval, apály és dagály, és ha már a földrajzóránál tartunk, akkor a walesi partok szikláit lassan szétmaró hullámok, a *pálya* etimológiájának forrása a városszerte csattogó színes zászlókkal, az első egyetem árkádjai, a fullasztóan tömény miszticizmus az egymástól pár száz méterre eltemetett kedvenc szentjeim domboldalhoz csapott filmdíszlet-városában, persze napsütésben, és apróbb kis csodatételecskével, elkerülhetetlenül a himnusz árad az ember fejében, az enyémben Sík Sándor változatában, azt szeretem, a falon Giotto jól ismert képei a Jókai-kódex jól ismert történeteivel. És a többi helyen is mind: addig csak virtuálisan megélt színhelyei meséknek, regényeknek, filmeknek, képeknek, olvasmányoknak, történeteknek, tanulmányoknak. Nem megismerés, ráismerés az addig nem látott, de valahonnan mégis tudottra.

Szeretek utazni Európában, szeretek nem turista lenni, improvizálva utcákat választani, betévedni egy templomba, tervezetlenül megnézni egy épp ott lévő kicsike múzeumot, belső udvart, figyelni, mit esznek, hogy élnek, hogy öltöznek a helyiek, meglesni, hogyan üdvözik egymást, hogy szólnak rá a gyerekekre, mit olvasnak a parkban, hogyan játszanak a kutyájukkal, ránéznek-e egymásra a metróon, mikor leülnek egy idegen mellé, mosolyog-e a pénztáros a sorban állókra, azok beszédbe elegyednek-e vele, átmennek-e a piroson, ha különben nem jön semmi, egyenruhát hordanak-e a diákok, és zajosak-e, mikor kiáradnak az iskolából, mennek-e értük a szülők, mit vesznek hazafelé vacsorára, és egyáltalán mit lehet kapni a kisboltban meg a nagyban, hogyan köszönnek igaziból, nem nyelvkönyvesen. Szeretek utazni Európában. Otthon vagyok benne.

Ezt az otthonosságot és összetartozást mindig érezni, néha nagyon töményen. Például olasz Svájc egy kicsike városkájában, a Lago Maggiore mellett, egy echte, őseredeti Bauhaus-paradicsomban, a konferenciának mindössze egy dél-afrikai és egy amerikai résztvevője volt, így aztán a kerek asztaloknál legitim nyelvvé vált az angol mellett a német és a francia, senki nem kérdezte, érti-e mindenki, mondat közben is lehetett váltani. A konferencia témája a diktatúrák nyelvhasználata volt.

Ezért aztán ott nagyon kelet-európai is voltam mindjárt. Egy erdélyi szász, akkor már rég Németországban élő, lenyűgözően nagy

tudású idősebb filológussal és egy akkor már rég Svédországban élő bukaresti nyelvészszel kuncogtunk azon, hogy az egyébként fölkeszült és igen széles látókörű fiatal angol kollégák milyennek képzelik a diktatúrát. Mi, keleti blokkiai, összébb tartoztunk – de nemcsak mert láttunk, tapasztaltunk már „igazi” diktatúrát, populizmust és eszetlenséget, hanem attól talán még egy kicsit pluszban is, hogy ők ketten is tudták, én is tudtam, elvben, nemzeti hagyományaink szerint, nekünk utálnunk kellene egymást, miközben hát ugyanazt olvassuk, nagyon hasonló elvek szerint rendeződnek el a gondolataink, és igen közel áll egymáshoz a világképünk. Ezt különben meg is beszéltük a desszert közben, nagy fejszóválásokkal. Megtárgyaltuk persze, hogy ők nálam jártasabbak a diktatúrában, a Kárpátok Géníusza idején kerestek boldogabb országot, és hogy milyen volt a gulyáskommunizmus, és hogy minket akkor is összeköt Artyek, ha egyikünk se járt ott, és szegény cserenyaraló NDK-sok, ahogy súgva mesélték a balatoni megyei tanácsi nyaralóban, mikor végképp senki nem volt ott rajtunk kívül, hogy ott aztán van szigor. Mi másképp nézzük Az én kis falumat, másképp olvassuk Kafkát, jól ismerjük a másodlagos frissességű hétköznapiakat.

Az otthonosság, kell-e mondani, nem attól függ, mennyit éltünk valahol. Szegedi vagyok, már majdnem kétszer annyit éltem itt, mint Salgótarjánban, ahol születtem, gyerekeskedtem, laktam hivatalos felnőttkoromig. Érettségi találkozókon kívül kevés dolgom adódik ott, de még mindig *haza* megyek oda, ötévente egyszer – én nem vettem volna észre, ha nem szólnak, hogy így mondom. És vagy az idő állt meg, vagy a gyerekkori imprinting teszi, de ott még mindig minden fát ismerek, ha nem vágták ki, akkor is, ha az egy másik fa már, és tudom, a kókerítésben hol van omlás. Szegedet meg épp azért tudom ennyire élvezni és megbecsülni, hálásnak lenni, hogy itt élek, mert soha nem szűnik meg az a kis távolság, ami az örökös rácsodálkozáshoz szükséges.

Az otthonosság nem attól függ, mennyit éltünk már valahol. Sehol nem éltem annyit külföldön, mint Isztambulban, igaz, nem saját akaratomból – kötelező részképzés –, nem a magam választotta környezetben, és hiába az olvasmányok, hiába a filmek, hiába az *Egri csillagokból* kijegyzetelt török seregszemle, hiába a helyismeret, hiába a javuló nyelvismeret, idegenebbül jöttem haza, mint ahogyan odamentem. Hiába tudtam, hogy Isztambul egyben Bi-

zánc is, hiába láttam a görög oszlopfőkön ücsörgő, áruló, cipőt tisztító utcanépet, hiába az aranyló mozaikok az átdzsámisított templomokban, hiába a görög városfal és a vízvezetékek, akarattal kellett magamban tudatosítanom, hogy Bizáncban vagyok. Kellett volna, mert nemigen sikerült. Isztambul nem Európa. Kicsikét az, mert Pamuk Isztambulja mégis Európa, a könyv is, gyerekkora mai helyszínei is, Niřantařy, Teřvikiye és a Mařka Park környéke Armani-szeműveges fiúkkal és spagettipántos pólós lányokkal, vezető európai márkákat áruló csillogó boltokkal – de őszintén szólva Niřantařy, Teřvikiye és a Mařka Park környéke nagyon kicsike része Isztambulnak.

Sehol nem éltem annyit még külföldön, mint Isztambulban, mert ugyan szeretek utazni Európában, de csak pár napra. És már akkor is sietek haza. Nem normális dolog, gondoltam, mikor a Malévot becsődöltették, nem normális, hogy így gyászoljam. Vannak más légitársaságok, a Lufthansa, az Air France meg a többiek párhuzamos járatai – Malév-gépeken – olcsóbbak voltak egyébként is. Minden úttal egyre nyűgösebbé váltam a kemény, hideg, unalmas sajtos/szalámis szendvicseiktől, még szégyelltem is a nem magyar utastársak előtt: ez van, évek óta mindig, minden járaton ugyanaz, ennyit tudunk adni, szegények vagyunk, voltszocialisták vagyunk, testben-lélekben, húsz év ide vagy oda. Olyannak éreztem ezt a dolgot a nyámmogós szendvicsekkel, mintha egy egész turistabusznyi magyar májkrémkonzervet kenetetett volna császárszemlére kisbicskával a Mariahilferből nyíló valamelyik zugban. Hogy akkor miért hiányzott mégis, halála pillanatától, a borzalmas szendvicseivel? Mert szerettem látni a repülőterek üvegkalitkáiból a gépek tömény kék festését a háromszínű jelzéssel, hogy ez a miénk. Szerettem a biztonságérzetet, amit kaptam. A Malév-gépeken valahogy mindig nagyobb biztonságban éreztem magam, hogy ebben mennyi volt a beleképzelés, mennyi a pilóták képzettsége, azt nem tudom, de a repülés valahogy simább, a landolás szelídebb volt, mint más járatokon, akkor is, ha ott is sima volt a repülés és szelíd a földetérés. Mert a biztonságot legfőképpen nem ez adta.

Az ember vár a reptéren, unatkozik, nézi az órát, bambul, mászkál, nézegeti a boltokat, ellenőrzi saját óráját, a telefonját és a reptérít, aztán megadja magát, leül a kapunál, megint unatkozik, olvasni próbál, leteszi, órát néz, újraéli a jó pillanatokat, dobozolja el a

fejében az emlékeket, nézegeti a képeket a telefonon vagy a fényképezőgépen, negyvenedszer is megnézi a jegyén az ülése számát, századszor ellenőrzi, jó kapunál ül-e, jönne már haza nagyon, elmesélni, megosztani, megmutatni, megölelni, saját ágyában aludni. Lesi az órát megint, és végre, boldogan áll sorban fél órát az üres semmire, mert a kapu zárva, de legalább megjelent a személyzet, és hát-ha mindjárt beenged. És akkor egyszer csak megnyílik a fémhernyó vagy az üvegalagút, vagy jön a szörnyű buszozás, de már az is mindegy, mert várja az embert egy darabka otthon, hazai újságokkal, a rettenetes szendvicseivel, és bármennyire rózsaszín sziruposra alacsonyították ezt a dolgot, akkor is, akárhány nyelven beszél jól az ember, a légikísérők magyarul köszönnek, és a kapitány is magyarul köszönt. Aki nem irtózik a pátosztól és a szóviccektől, az még olyat is mondhatna, hogy a Malév-gép volt az igazi haza a magasan. Ebben az egészben nem a nemzeti pátosz a lényeg, nem a piros-fehér-zöld festés a nyáresti mélykéken. A Malév igazi biztonsága ez az otthonosság volt: hogy órákkal előbbre hozta a hazaérkezést. Otthonról, Európából.

A kérdés tehát valójában nem is az, hogy van-e közös kulturális tartalom az európai nációk között – tudásunk, kultúránk nagyobbik része közös. Az viszont egyelőre nem dőlt el, kötődhetünk-e majd valaha olyan bensőségesen Európához, ahogyan ma a magyar kultúrához kötődünk. Elvben igen, hiszen nem azért nyűglődik az ember a reptéren, mert a magyar föld másképpen tartja, hanem mert a magyar kultúra, nyelv, viselkedés, szokások szorosan asszociálódnak valóban szoros, valóban életbevágóan fontos tényleges környezetünkhöz és kapcsolatainkhoz. A kérdés tehát az, találunk-e majd olyan közös megjelenítő eszközt, amely összetartozásunkat kifejezheti. Az etnikai identitás a csoport számára mindig saját különbözősége elismerését és elismertetését jelenti, és szükséges hozzá valamilyen társadalmi gyakorlat, amely ezt az identitást hordozza, lehet ez a nyelv, vallás vagy más, ami megtestesíti, a hétköznapiak során átélhetővé és megéltté teszi a különbségeket.

Nem lehetetlen, de nem is egyszerű. Az európaiság szimbólumainak közösnek kell lenniük – van már zászló és himnusz, nem nehéz bevezetni egy közös, nagy ünnepet sem. Az elvileg közös pénzérték félíg közösek, félíg „nemzetiek”, de a közös rész kizárólag funkció-

nális. A bankjegyek közösek, de fiktív épületeket és hidakat mutatnak, tehát igazából közösség-szimbolizálásuk sem kötődik semmilyen tényleges, létező háttérhez, csak önmagához. Nem könnyű eldönteni, hogy a fiktív kötődés erőtlenségét jobb-e fölállalni vagy a részrehajlást – talán az előbbi, hiszen az európai közösség érzése csak úgy alakítható ki sikeresen, ha senki nem érzi fenyegetve saját etnikai-nemzeti identitását. Azaz a meglévő, sokszor dichotóm (más identitásokat, kultúrákat alacsonyabb rendűnek tartó, erősen szembesítő) európai nemzeti identitásokat mindenképpen át kell gyúrni komplementarizáló etnikai identitássá, amelyik saját kultúrájának sérelme nélkül fogad el egyenrangúként más etnikai identitásokat. Józan tervezés kell ehhez, a nemzetek közötti valódi és nem csak szavakban és irányelvekben lefektetett egyenlő bánásmód, nagyon sok türelem és gondosan megtervezett, kiegyensúlyozott oktatás, sok közös programmal.

Nekünk is jobb lesz, ha sikerül.

A magyar identitást nem fenyegeti tehát sem Európa, sem a csak lassan bontakozó európaiság, még sincs biztonságban. Mi veszélyeztetjük.

Az etnikai, különösen a nemzeti identitás, éppen mert kisebb közösségi kultúrák sokaságát kell összefognia, mindig magában rejtje a kisebb-nagyobb konfliktusok kipattanásának lehetőségét. Nem mindenhol tematizálják olyan sokat – kötetekben, publicisztikában, vitákban, közbeszédben –, hogy ki és mi az ő nemzetük, mi sokat foglalkozunk azzal, hogy „mi a magyar”. Sokan hajlamosak ezt az örökösen a múltba révedő, tépelődő és önmagába forduló magyar mentalitás számlájára írni. Mindenképpen érdemes volna egyszer valahogyan tisztázni, mennyire létezik ez a mentalitás egyáltalán, és mennyire a mi különységünk – vagy mennyire önbeteljesítő sztereotípiája saját magunkról. Akár van, akár nincs, biztos, hogy másról is szó van itt. Minthogy a nemzeti identitás jelentős részben a politikai és kulturális elit másokra is kiterjesztett konstrukciója, a történelmi földcsuszamlások, hatalmi és ideológiai átrendeződések szükségképpen változást idéznek elő az intézményesen támogatott és terjesztett identitástudatban. Az utóbbi két évszázad magyar történelmében jócskán voltak ilyen törések, így aztán a 18. század végéig s ennél jóval szélesebb nyalábban a reformkorig visszafutó

folytonosság mellett jelentős változások voltak a kanonizált magyarságtudatban.

Ennek következményei jól látszanak ma is. Egy 1997-ben, reprezentatív mintán végzett kutatásban Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor azt vizsgálta, hogy a megkérdezettek mit tartanak például a legfontosabb nemzeti szimbólumnak, ünnepnek, hogyan viszonyulnak a magyar történeti emlékezet kiemelt elemeihez, mit tartanak igazán magyar ételnek, itálnak, öltözetnek, zenének, táncnak, sportnak, növénynek, állatnak, tájnak, építészeti alkotásnak, városnak, hogy mire és kikre büszkék, kit tartanak híres magyarnak, milyennek vélik a magyar embereket és a magyar mentalitást. A vizsgálat viszonylag sok független változót vett figyelembe: reprezentatív volt a felnőtt lakosság neme, életkora, végzettsége, foglalkozása, születési régiója, lakóhelyének típusa és pártszimpátiája szempontjából. Az eredmények szerint pár évvel a rendszerváltás után négy nagy csoportot lehetett megkülönböztetni.

Az egyik – akkor legnagyobb – csoportot nyitottnak nevezhetjük, statisztikai értelemben jellemzően a tanultabb és inkább városi, a lakosság átlagéletkoránál fiatalabb válaszadók tartoztak ehhez a csoporthoz. Magyarságképük nem volt nacionalista, de kozmopolita sem, sok szempontból a történeti tudatra épített, de igazodott a jelenhez. Sokan tartották közülük a legjellemzőbb magyar ételnek a gulyást, növénynek a búzát, a pipacsot, a fűzfát, „nemzeti sportnak” az öttusát és az úszást, a legfontosabb történelmi alaknak I. Istvánt és Kossuthot, elsősorban a tudományos és a sporteredményekre voltak büszkék.

A második legnagyobb csoport statikusabb, kevésbé rugalmas, nehezen változ(tathat)ó magyarságképpel rendelkezett, a csoport tagjai között több volt a falun élő, a fizikai munkát végző, alacsonyabb végzettségű és az idősebb generációhoz tartozó. Magyarságképük részben a „falusi Magyarországra” jellemző elemeket mutat-ta, részben viszont – hiszen fiatalkorukat az az időszak határozta meg – az 1960-as évek néhézipari álmai befolyásolták, ugyanakkor történetiszemléletük alapja a 20. század első felében kialakult nemzetértelmezés volt. A jellemzően magyar ételek között a bablevest, rántott húst említették sokan, öltözetnek a csizmát és a kendőt, magyar tájnak a Mátra-Tátra-Fátra hármasát, növénynek a diófát, állatnak a fecskét, sportnak a focit, magyar márkának a Ganzot, az

Ikarust, a Rábát és a Videotont, és erős ellenszenvet mutattak az oroszokkal szemben.

A harmadik csoportot látták a kutatók a legideologikusabbnak, a 19. századi nemesi-kisnemesi nemzettudatot és nemzetfelfogást leginkább folytatónak. Ez a csoport valamivel „választékosabban” válogatott a magyarságelemek közül, jellemző volt rá a nemzeti büszkeség, és magyarságértelmezésükben megjelentek a hatalommal kapcsolatos jegyek. Magyaros ételnek sokan a halászlét, öltözéknek az atillát, növénynek az akácot, nefelejcsot, állatnak a turult, a kuvaszt és a komondort említették, a magyarokra jellemző tulajdonságnak tartották a sötét haját, átlagos termetet és zömök alkatot, ellenszenves népként elsősorban az orosz és a cigányt említették, fontos magyar történelmi személynek tekintették Aranyt, Attilát, Deákot, Göncz Árpádot.

A negyedik, legkisebb csoport építkezett a leginkább sztereotipikusan: magyarságképükre valamiféle alföldiség (galya, Tisza, Petőfi, akác, gulyás) volt jellemző, kiemelt szerepet tulajdonítottak 1848-nak, és elsősorban a sportsikerekre voltak büszkék.

Összességében elmondható az is, amit valószínűleg mindannyian tapasztalunk: a hivatalos és saját hagyományokba, a hétköznapi szokásokba és a nyelvbe rejtve öröklődő kultúrában kapott identitásunknak egyszerre része a keleti származás tudata, az ezer évvel ezelőtti Európához csatlakozás és az európaiság, a „kereszténység védőpajza” cím, része a Monarchiához és a későbbi keleti blokkhoz tartozás.

A nem tudatosult, hanem hétköznapiakba rejtve megélt, reflektálatlan, de a valódi otthonosságot jelentő, szoros közösségi kapcsolatokat előfeltételező és egyben tovább építő kulturális elemekben természetesen még nagyobb a változatosság. A közös előismeretek, élmények, tapasztalatok, a közös vagy legalábbis nagyon hasonló értékrend egy közösségbe sorol – de hol van ennek a közösségnek a határa? Elég, ha ismerjük a magyar történelmet – és melyiket? –, elég-e, ha ismerjük a kanonizált magyar szépirodalmat, és kell-e ezt egyáltalán ismerni, vagy elég a vacsorafőzős celebeket? Kodályt és Bartókot kell ismerni, az LGT-t és Rúzsza Magdit vagy a lagzis magyar nótákat, esetleg mindet? Elég-e tudni, hogyan kell főzni a gulyást és a paprikás csirkét, vagy érezni kell a különbséget az egykori és a mai piros mogyorós ízében?

Magyarnak lenni lényegében annyi, mint ismerni egy kulturális szokásrendszert, rendelkezni azokkal az előismeretekkel, amelyek otthonosságot teremtenek – a történeteket, amelyeket meséltek gyerekkorunkban, a könyveket, zenét, filmeket, amelyekre elég utalnunk, a többiek ismerik, a hétköznapi érintkezések, udvariaság, beszélgetések szabályait, hogy mi számít szépnek, idétlennek, humornak, véteknak, az ünnepek rítusait, tudni, milyen a megszokottnak számító öltözködés és lakásbelső és így tovább, hosszasan lehetne sorolni. Minthogy azonban nem százötven-kétszáz fős kis csoportokban élünk, természetesen jóval többen vagyunk annál, hogy „magyarnak lenni” ugyanazt jelentse mindenkinek, aki magyarnak tartja magát. Társadalmi csoportonként, földrajzi területként, az életkor, iskolázottság, foglalkozás, érdeklődés, vallásosság, társas kapcsolatok függvényében is változik, mit tekintünk a magyar kultúra és identitás részének.

Ezek a sokféleség és gubancolódás, az etnikai és nemzeti identitás bonyolultságának természetes velejárói – lehetne talán ügyesebben kezelni a fogalmak körülhatárolhatatlanságából szükségszerűen kinövő gondokat, de több-kevesebb sikerrel sikerült ez már korábban is, miért ne sikerülne a jövőben.

Van azonban egy viszonylag új – pontosabban nem új, de évtizedekig tetszhalott – és sokkal nagyobb baj, amit igen gyorsan orvosolnunk kellene, mert közvetlen és tényleges veszélyt jelent mindannyiunkra nézve. Mérgezi a hétköznapiakat, családokat szakít szét, hátráltatja a gazdasági fejlődést, elviselhetetlenül agresszívnek vagy menthetetlenül teszetoszáznak mutat bennünket. Az ideológiai alapúnak tételezett, valójában sokkal inkább hiteken és hiedelmeken alapuló társadalmi polarizáció Magyarországon már olyan méreteket öltött – és a jelek szerint megkezdődött ennek a szétszakítottságnak az exportja is a határon túl élő magyar közösségekhez –, hogy a tudományos és esztétikai kérdések egy része lassan szimpla politikai hitvitává alacsonyul. Leginkább természetesen azok a témák vannak kitéve ennek a veszélynek, amelyek az identitás megalkotásában kulcsszerepet játszanak: ilyenek többek között a honfoglalás előtti magyar történelem kérdései, a magyar nyelv rokonsága, Trianon és a holokauszt megítélése, a szépirodalmi kánon alakítása. Úgy tűnik, ezek a témák lényegében kikerültek a tudományos beszédmód hatóköréből, s áldozatul estek a politikai szétszakítottság-

nak: nagy az esélye annak, hogy a pártszimpátia döntse el, ki mit gondol a magyar nyelv eredetéről, a hunhagyományról, arról, hogy jó író volt-e Tormay Cécile, hogy tragédia-e a trianoni döntés, és hogy magyar tragédia-e a holokauszt. Sajnos már nem a vészterhes jövő, hanem a kiábrándító jelen, hogy kialakult az a közítélkezési gyakorlat, mely szerint aki igazi magyar, az nem hisz a Habsburgok és a kommunisták által propagált finnugor mákonyban, a másik oldal szerint viszont aki közel érzi magához a hunhagyományt, ismeri a székely írást, vagy gyalázatos diktátumnak tartja a trianoni döntést, az szélsőjobbos nacionalista.

A szélsőjobboldal erősödése tény, de bármennyire sokan hiszik így, nem magyar specialitás: megfigyelhető egész Európában, volt már szó erről. Vélhetően mások a megjelenési módok, a célpontok, más az ideológiai fegyverzet, amivel föllépnek, de mindenhol valamiféle biztonságpótlék, az összetartozás és erő érzetét nyújtja, és a saját kultúra fenyegetettségének tényleges vagy tudatosan szított érzése teszi érzelmileg motiválttá. A legrosszabb válasz, amit az előítéletességre adhatunk, az előítéletesség és azoknak a tényezőknek a figyelmen kívül hagyása, amelyek sok ember számára vonzóvá teszik a szélsőséges gondolkodást.

Így aztán jócskán növeli, mert elfödi a bajt, ha egyszerűen nacionalistának minősítjük azokat, akik nem tudnak kiigazodni a politikával mélyen átitatott elméletek között. Kutatási témáim – kezdetben a magyar nyelv honfoglalás előtti török kapcsolatai, aztán a székely írás – velejárója, hogy sok élénk fantáziájú tudószkodóval találkoztam már életemben. Vannak közöttük másokat rágalmazó, fröcsögő politikai bérencek, vannak köztük megélhetési nacionalisták (az ősmagyar-biznisz jól fizet), vannak ordas eszméket vallók, vannak köztük a fafejűségig elszánt hagyományápolók, és vannak, méghozzá sokan, kedves, lelkes emberek, teljesen ártalmatlan érdeklődők, akiket megszedít annak a lehetősége, hogy végre föltáruul előttük a „titok”, s régi dicsőségünk fényárral töri át az éji homályt. A nemzeti romantika iránti vonzódás nem politikai hovatartozás, nem szellemi képességek vagy jellem kérdése. Kialakulásában sokkal nagyobb szerepet kapnak a családi hagyományok, a személyes érdeklődés és olvasmányok, a jól mesélhető narratívák vagy egyszerűen a gyerekkori mesék biztonságot adó ismerőssége utáni vágyakozás.

A baloldali és liberális értelmiség sajnos kevésbé érzékeny a lélek dolgaira, legalábbis a nemzettudattal kapcsolatos kérdésekben. Régi jelenség ez: a magyar értelmiség jelentős részének elzárkózása a nemzeti hagyománytól nem most kezdődött. Ignotus Pál 1937-ben egy interjúban beszélt a frissen indult *Szép Szó* céljairól és a Fejtő Ferenc által a folyóirat számaiból szerkesztett, *Mi a magyar most?* című kötetről, ott fejtette ki, hogy „a komoly magyar értelmiséget sajnos kevésbé érdekli saját múltja. Ezt a hézagot kihasználta a reakció, úgyhogy rendszeresen megtévesztés, mondhatnám történelemhamisítás történt.”

A rendszerváltás után lényegében az Ignotus által leírt jelenség termelődött újra. A jobboldali politizálás a Kapitányék által legideologikusabbnak nevezett nemzeti identitástípust emeli hivatalossá, beleillesztve jó pár elemet a 19. század végének népszínműves giccsvilágából és megtartva sok mindent a kádári, kisember-centrikusságnak álcázott igénytelenségkultuszból. A jobboldali politizálásra jellemző, hogy a hagyományt hajlamos történelemként értelmezni. Néhány ideologikus szimbólum különösen nagy erőt nyert attól, hogy a jobboldal s főként a szélsőjobboldal megpróbálja magának lefoglalni – ilyen például a székel írás vagy a turulmonda, a hunhagyomány és Trianon igazságtalannak nevezése. A közös hagyomány efféle kisajátításáról a baloldali és a liberális értelmiség egy része viszont egyszerűen nem vesz tudomást, vagy jelentőségét nem ismeri föl, sőt maga is elfogadja a (szélső)jobb értelmezését, amely szerint ez csak az ő hagyományuk, s a (szélső)jobboldaltól való elhatárolódás jegyében sok baloldali és liberális értelmiségi mereven elutasítja ezeket a szimbólumokat. Olyasmi történik tehát, amit Vásáry István 2008-ban megjelent tanulmánykötetében, a magyar őstörténet kutatásának történetét tárgyalva úgy fogalmazott meg, hogy az „egyik oldalon a nemzeti mítoszok erősödnek a nemzeti cselekvés rovására, másik oldalon pedig a nemzeti értékek kiüresedett, levetendő ócskasággá válnak”. Ez sajátos, mert e szimbólumok jó része a reformkorban született, és zömmel a szabadelvű magyar értelmiség által formált magyarságtudat szerves része volt, de ennél talán lényegesebb ma már, hogy mivel e szimbólumok a kanonizált magyar hagyomány részét képezik, elutasítóik önmagukat segítenek kitagadni a nemzetből azzal, hogy az elutasítást a szimbólumok ereje miatt mint „nemzettagadó” gesztust lehet értelmezni, s aztán ezt az értelmezést a „hazárulózás” legitimálására lehet fölhasználni.

Amit tehát ma látunk, hogy végletesen meggyengült a közös múlt kialakulásának és szentesítésének az esélye. A múlt újraírásán ne ütközzünk meg, hiszen a múltat minden közösségben, mindig a jelen értelmezi, a jelen érdekei, irányvonalai és céljai szerint választják ki a megőrizendő, illetve homályba süllyesztendő elemeket – a nemzet vagy etnikum elfogadott, s az összetartozás alapvető feltételeként kialakított közös történelmi emlékezete nem azonos a történettudomány által föltárt tények (melyek természetesen többnyire maguk is interpretációk) összességével.

Márpedig a közös múlt kialakítása és legitim narratívává nyilvánítása elengedhetetlen ahhoz, hogy a magyar etnikai közösség tagjainak összetartozástudata fenntartható maradjon. Szűcs Jenőnek, a korai magyar történeti tudat talán legkiválóbb ismerőjének a humánétológia eredményeivel tökéletes összhangban lévő megállapítása szerint „Egyetlen nagyobb etnoszociológiai csoport sem közös őstől levezethető, »organikus« vérségi közösség, hanem alapvetően »mesterséges« történeti integrációs folyamatok eredménye. Ilyen értelemben minden eredethit fikció. Másfelől viszont egyetlen primitív vagy barbár csoport sem »nép« etnoszociológiai értelemben, legfeljebb »kutatástechnikai« egység, ha tagjaiban nem él az »organikus« vérségi közösség hipotézise. Ilyen értelemben a fikció a valóság részévé válik. Valamely összefüggő, nagyobb létszámú társadalmi csoport, »nép« etnikai összefüggése saját alkotóelemei számára akkor válik valósággá, ha e hipotézis az adott közösségen belül általános elfogadtatásra talál.” Azaz: az emberek összességéből akkor vált nép – etnikum –, ha közös származástudatot, közös történelmet alakítottak ki.

Nem volt ez másként azzal az embercsoporttal sem, amely magyarnak kezdte nevezni magát: tagjai elfogadták a közös eredet tanát, akkor is, ha tudták, hogy nem igaz. Akkortájt történt mindez, amikor Athénban virágzott az a kultúra, amelyet a mai európai identitás alapjaként vagy legalábbis ennek az alapnak igen fontos tömbjeként szokás értelmezni. Valamikor az i. e. első évezred közepe táján vált közös eredettudattal, önálló névvel rendelkező néppé az a csoport, melynek etnikai-kulturális (és nem genetikai) értelemben örökösei vagyunk, ekkor alakították ki annak az identitástudatnak az alapjait, amely bármennyit változott is az elmúlt harmadfél ezer évben, folytonossága mindvé-

gig fennmaradt, s melyet magukra érvényesnek tartanak azok a magyarok is, akiknek szláv, német, román eredetű családneve nyilvánvalóan mutatja, hogy őseik pontosan ugyanúgy fogadták el a fiktív közös eredet tudatát, mint a kezdet kezdetén az akkor egybeolvadó népcsoportok. Ma változatlanul olyan erő ez, hogy az identitástudat folytonossága révén „őseinknek” nevezi ezt a csoportot az is, aki hajszálpontosan tudja, hogy minden nagyszülője német volt, s hogy 17. századi elődje melyik német völgyből keveredett a Kárpát-medencébe.

A mai magyar eredettudat közvetlen előzményét, a hun származás elméletét a 13. században alkotta meg Kézai Simon, olyan sikerrel, hogy történeti hitelét a 19. századig komolyan szinte senkinek sem jutott eszébe megkérdőjelezni. A huntudat elterjedésében, megerősödésében és egyre színesebbé válásában óriási szerepe volt annak, hogy a honkereső testvérpár mondája a néphagyományból eredt, hogy a huntörténet tökéletesen illeszkedett az európai krónikás anyaghoz, s hogy a gazdag hunmondakört igen jól lehetett úgy átformálni, hogy szépen igazodjon a mindenkori aktuálpolitikai szükségletekhez. A 19. századi, az adatokat szinte vallásosan tisztelő pozitivistá történetírás és a közben önálló tudományággá komolyodott történeti nyelvészet megállapításait azonban már nem lehetett figyelmen kívül hagyni, így a huntörténet kiszorult a történelemkönyvekből, a magyar nyelv finnugor eredetét pedig valamirevaló nyelvész többé nem vonta kétségbe. Attila, Csaba s főként a csodálatos, mágikus szarvas azonban máig ott van a szöveggyűjteményekben, a múzeumok képein, szerves része maradt irodalom- és művészettörténetünknek. A jó irodalmi művek normális esetben erősebb hatással vannak ránk, mint a reguláris leckék, az sem csoda hát, ha Aranyra jobban hiszünk, mint a nyelvtankönyvnek. Így aztán legalább olyan botorság tagadni, hogy a hunhagyomány a nemzeti mitológia s a magyar nemzettudat, a közös kultúra része, amilyen ostobaság történeti valóságnak hinni. Mindkét esetben ugyanaz történik: sem a hunhagyományt hiteles történelmi ténynek tartók, sem a hunhagyománytól megszabadulni kívánók nem választják szét történelmünket kulturális identitásunk történetétől.

Mondhatjuk Mátyás igazságosságát, Szent István jobbját, a *Nemzeti dalt* a múzeum lépcsőjén, a mitologikus nemzeti emlékezet

bármely elemét, ugyanaz a helyzet. Mintha a magyar társadalom egyik része hároméves lenne, és készpénznek venné a meséket, másik része pedig cinikus hétéves, aki azzal froclizza kárörvendően hároméves testvérét, hogy Mikulás nincs is. A vége garantáltan verekedés és bógés, miközben a legtöbben meg ötévesek szeretnének lenni, akik vágnak a mesére, de már képesek fölfogni, hogy az nem a valóság, viszont azt sem nézik jó szemmel, hogy a magukat mindentudónak képzelő kiskamaszok a fantázia és a történetmesélés élményétől is meg akarják fosztani őket a fölvilágosultság nevében. A kiskamaszok jelentős része, amint érettebbé válik, újraolvas meséket, s még később már be is vallja, legalábbis azok, akik elég biztosak saját értékrendjükben ahhoz, hogy ne rettegjenek a külvilág ítéleteitől. Remélhetően lesz elég írástudó is, aki megérti, miért írt Móra mesét Attiláról, ha egyszer meg volt győződve a magyar nyelv finnugor mivoltáról, és Arany, aki szintén nem kételkedett abban, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvekkel mutatja a legtöbb hasonlóságot, miért Csabát választotta a tervezett nemzeti eposz főhősül a névtelen uráli vadász helyett.

Széchenyi írta *A Kelet népében*: „nincs tagadás, hogy valahol több képzeleti tehetség, de egyszersmind több nyavalgó képzelet is létezzék, mint magát szünet nélküli álmokban hintázni szerető Hunniában.” Itt volna az ideje, hogy a „nyavalgó képzeletnek” a vágyott múltba süppedése helyett a jövőre figyelő „képzeleti tehetséget” hasznosítsuk végre. Ez azonban nem fog menni, amíg a magyar társadalom tagjainak jelentős részét akár iskolai tanulmányai végére is a háromévesek naiv hitei jellemzik, amíg nem tanulják meg, hogy az irodalmi szöveget nem történeti szöveggként kell olvasni, amíg nem kapnak segítséget ahhoz, hogy a habókosságot képesek legyenek megkülönböztetni az eredetiségtől. És nem fog menni, amíg a társadalom többnyire értelmiségi tevékenységet végző, nem egyszer tudományos pályán tevékenykedő kisebb csoportja a frissen megvilágosult kiskamasz neofita buzgalomával hergeli az ábrándozásra hajlamos többséget.

Közös, mindenki számára elfogadható és európaiságunkkal is összeegyeztethető magyar nemzettudatra van szükségünk: hagyományként értelmezett mítoszokra, legalább a kiemelt történelmi eseményeket illetően közös múltra, közös hősökre és közös tragédiákra, hogy ne kelljen választanunk közöttük, mint ma, s ne kelljen

választani a művészeti és irodalmi hagyomány és a történelemtudomány között sem.

Belső konfliktusaink számát is csökkentheti, és európaiságunk átélését is segíti, ha a „kulturális relativizmus” fogalmát megszabadítjuk végre azoktól a félreértésektől és manipulatív torzításoktól, amelyek a kizárólag hierarchikus elrendezésekben gondolkodó értelmezések hordalékaként ráülepedtek. A kulturális relativizmus valóban a kultúrák egyenrangúságát hirdeti, de abszolút és nem relatív értelemben. Azt vallja, hogy a kultúrák egyformán értékesek, de csak a külső szemlélődő nézőpontjából. Azt nem mondja, hogy az egyes embereknek, közösségeknek egyformán fontos és értékes minden kultúra, hiszen éppen a relativisták vannak leginkább tisztában azzal, hogy minden csoport számára saját kultúrája jelenti az érvényes világértelmezést. A tolerancia sem azt jelenti, hogy egyformán kell szeretnünk minden kultúrát, azt sem jelenti, hogy egyformán a magunkénak kell vallanunk őket. A relativizmuson alapuló tolerancia mindössze annyit kér, hogy ismerjük föl, és tartsuk tiszteletben: másoknak ugyanolyan fontos és otthonos saját kultúrájuk, amennyire nekünk a sajátunk. Így lehetnek komplementarizálók kisebb csoportokhoz kötődő magyar identitásaink, és így férhet meg egymás mellett Európában a sokféle nemzeti kultúra.

Nyilvánvaló, hogy az intézményesen támogatott, kanonizált magyar nemzettudat nem épülhet nacionalizmusra – ahogy Ady írta, „dühös hazafiságra” –, csak hazafiságra. Azt viszont nem nélkülözheti. Vétkes tévedés összetéveszteni a kettőt. Politikai akarat és szívós munkával megteremtett közmegegyezés kérdése, hogy az iskolában pöffeszkedő, másokat lenéző, nagylöttyös nacionalizmust tanítunk-e vagy fölvilágosult, másokat tiszteletben tartó patriotizmust; hogy a médiában ahhoz keresünk-e szövetségeseket, hogy hörögve uszítsanak mindenki ellen, aki nem mi vagyunk – legyen az itthoni „ellenség” vagy Európa, amelynek értékrendjéhez a magyarság ezer éve tartozik –, vagy ahhoz, hogy segítsen megismertetni más kultúrákat és értékrendeket, részben mert érdekes mind, részben, hogy tükrükben jobban lássuk, alaposabban megismerhessük saját kultúránkat. A magyarság patrióta megélésének semmi köze a másokat lenéző kivagyisághoz, a harsány magamutogatáshoz, az ökölrázó indulatokhoz – az erő illúziójára leginkább a személyes identitás bizonytalansága miatt van szüksége annak, akinek van, a

nacionalista gőg pedig többnyire a magyar és egyetemes kultúra tényleges ismeretének hiányát takargatja.

A mindannyiunkat képviselő s a magyarság érdekeit legjobban szolgáló identitásnak egyszerre kell patriótának és európainak lennie, pontosabban hazafisága éppen európaiságában tud a legmeggyőzőbben megmutatkozni. Éppen ahogyan a reformkor európeérezhető hazafi magyarjai tervezték, ahogyan a Nyugatról betörő szittya Ady akarta, ahogyan a nagy Nyugat-nemzedék próbálta, ahogyan a Cso-daszarvast az égre álmódó párizsi diák – józsefvárosi költő szerette volna. Ma sincs más utunk.

Sárközi Mátyás

Távol az országtól

A tudomány mai állása szerint az ember első számú ösztönös késztetése, hogy táplálékot keressen fennmaradása érdekében. Második számú késztetése, hogy párosodjon a faj fennmaradását elősegítő. Erre szolgál a szexuális vonzás is. A harmadik faji természetéből fakadó ösztöni igénye – e szociálintropológiai tétel értelmében – a közösséghez való tartozás. A kitétel első két pontja támadhatatlan, a harmadikat értelmezhetjük úgy is, hogy az ember alapszinten az emberiséghez akar tartozni, ami még csak evidens, de már a család szintjén is kérdéses a dolog, nemzeti szinten pedig – definíciós eltérésekről nem szólva – évszázadok óta elemzések vagy akár viták tárgya.

Nem vagyok sem államjogász, sem társadalomfilozófus, az államnemzetről például – így segédkönyvek nélkül – azt sem tudom hirtelenjéből, hogy micsoda. (A nemzetállamról akkor már inkább dereng valami.) Ötvenhat éve, tizenkilenc éves korom óta a szülőföldemtől távol, idegenben élő magyar vagyok, tehát foglalkozom a magyarságtudat, a nemzeti érzés, a nemzeti önismeret és az internacionalizmus vagy a kozmopolitizmus kérdéseivel és természetével, azzal, hogy e kérdéskör hogyan érint engem személyen, és hogyan érinti egyrészt külföldre szakadt sorstársaimat, másrészt a bizonyos fokig hasonló helyzetben lévő határon kívülieket és végtére magát a törzsmagyarságot.